

Рецензія на: Віталій Черноіваненко. Кумран і рукописи Мертвого моря. Авторство, ідентифікація, історіографія. – Київ: Дух і Літера, 2014. – 256 с.

Монографія українського сходознавця і викладача Національного університету “Києво-Могилянська академія” Віталія Черноіваненка присвячена проблематиці дослідження так званих рукописів Мертвого моря (інша назва – кумранські рукописи) – стародавніх текстів, які було знайдено в 1947–1956 рр. на західному березі Мертвого моря, зокрема поблизу поселення Хірбет-Кумран (нині це територія Держави Ізраїль). Відкриття стародавнього сховища сувоїв (іноді його називають “бібліотекою”), написаних у період між II ст. до н. е. та I ст. н. е., стало однією з найвизначніших подій для наукової спільноти XX століття, оскільки спричинило появу нових гіпотез, теорій, наукових шкіл у різних галузях гуманітарних наук – історії, релігієзнавстві, філології. З того часу було написано й опубліковано кілька тисяч статей і монографій науковцями Ізраїлю, США, Великобританії, Франції, Німеччини, Нідерландів, Польщі та СРСР (Росії). На жаль, ці відкриття з різних причин залишалися поза увагою українських дослідників, тож ця монографія є першою україномовною працею з кумраністики.

Перш за все варто зауважити, що монографія В. Черноіваненка не є таким собі вступом до кумранських студій для тих, хто вирішив розпочати вивчення цих рукописів або бодай ознайомитися в цілому з предметом кумранознавства (зазвичай у таких книгах читачеві надається словник термінів, опис основних текстів, пояснення понять та огляд досліджень в основних галузях предмета). Хоча автор уводить читача в проблематику своєї теми і не тільки надає детальну інформацію про історію дослідження рукописів Мертвого моря, а й характеризує виявлені рукописи, їхній зміст та наукову цінність, його праця має виразний *історіографічний та джерелознавчий характер*. Тому літературний та мовознавчий аспект кумранських студій тут висвітлено мало і книга не може розглядатися як певний посібник із вивчення цих рукописів. Утім, історична спрямованість монографії зовсім не применшує її цінності й значення для вітчизняної науки, як і потенційного інтересу до неї з боку читачів.

У першому розділі (“Джерела й література”) автор детально аналізує джерельну базу дослідження – античних авторів та ранньохристиянських письменників, твори яких можуть надати інформацію про мешканців Кумрану та їхню діяльність, а також огляд сучасних здобутків у галузі археології. Особливої уваги заслуговує аналіз основних тенденцій у сучасному кумранознавстві й методології досліджень: з-поміж багатьох інтерпретацій археологічних знахідок на березі Мертвого моря та запропонованих на їхній основі припущень щодо походження “бібліотеки” автор виділяє дві основні гіпотези – *есеїську* (або *кумрано-есеїську*) та *єрусалимську*. Окремий параграф присвячено школі кумраністики, створеній радянськими вченими, та впливу на неї комуністичної ідеології (зауважимо, що радянські – а згодом і російські – кумраністи дотримувалися саме есеїської гіпотези).

Другий розділ автор присвячує детальному аналізу есеїської гіпотези. Згідно з цією гіпотезою (що була запропонована археологом та істориком Роланом де Во і

стала панівною в кумранознавчих студіях), Кумран був поселенням “монастирського” типу юдейської секти есеїв зі скрипторієм для переписування текстів, а отже, більшість рукописів було створено саме тут. У цьому розділі аналізуються як аргументи на користь цієї гіпотези, так і її слабкі сторони, її критика з боку опонентів, вплив світоглядних ідеологем дослідників на бачення проблеми. Варто відзначити, що В. Черноіваненко розкриває подальший розвиток есейської гіпотези в контексті панівних тенденцій у біблеїстиці та релігієзнавстві ХХ ст., зокрема популярної ідеї, що християнство зародилося в межах есейства, але переросло його замкнутий сектантський простір, ставши окремою релігією.

Результати дослідження рукописів Мертвого моря були з ентузіазмом підхоплені прихильниками гіпотези походження християнства, розробленої ще в ХІХ ст. теологами Тюбінгенської школи Ф. Бауром, Д. Штраусом, та з особливим ентузіазмом популяризовані Е. Ренаном. За цією концепцією, християнство народилося в надрах юдаїзму в протистоянні двох напрямків – петринізму (послідовники апостола Петра) та павлінізму (послідовники апостола Павла), і саме це протистояння сприяло виходу нової течії за межі сектантського мислення. З моменту відкриття кумранських текстів ця гіпотеза ніби дістала “друге дихання”: тепер начебто було отримано документи *протохристиянства* – есейства, з його месіанськими очікуваннями, уявою про “Вчителя праведності” та опозицією Єрусалимському Храму. Саме з цієї причини есейська гіпотеза стала провідною в радянському кумранознавстві, адже пояснювала генезу християнства як результат еволюції юдейської секти (еволюційна парадигма була тим світоглядним базисом, який марксистсько-ленінська ідеологія переносила на всі галузі наукових знань – як природничих, так і гуманітарних).

Автор монографії не ставив перед собою завдання критикувати ідеологеми, що лежали в основі методології кумрано-есеїської гіпотези, але наведений ним огляд її критики з боку опонентів може зацікавити тих, хто вивчає історію раннього християнства, і зокрема концепцію його есейських витоків. Наскільки такі уявлення підтверджуються археологічними аргументами та текстами з кумранської “бібліотеки”, можна оцінити, ознайомившись із другим розділом книги. Зауважимо, що ця критика, викладена в монографії прозорою і лаконічною мовою, включає огляд бібліографії також.

Третій розділ автор присвячує типологізації теорій і концепцій у кумраністиці (1-й параграф), а окремий параграф (2-й) – аналізу найбільш вагомій альтернативи есейській гіпотезі – так званої *єрусалимської гіпотези*. У цілому в цьому розділі розглянуто п’ятнадцять альтернативних гіпотез, при цьому автор класифікує їх (об’єднуючи деякі з них у групи), розглядає основні аргументи на їхню користь та їхні “слабкі місця”, наводить посилання на джерела. У цьому плані монографія може правити таким собі довідником як для початківців у галузі кумранознавства, так і тих, хто займається цим фахово.

Наявність багатьох альтернатив традиційній есейській гіпотезі свідчить про її численні прогалини і нездатність відповісти на низку історико-археологічних питань. Чому “бібліотека” містила різні за змістом тексти, включаючи й ті, що не відповідали есейській ідеології (адже сектанти ретельно дбали про “чистоту” вчення)? Чому тексти написано різними почерками, число яких аж надто велике як для скрипторію з постійними переписувачами (за Н. Голбом, налічується близько 500 почерків)? Чому в поселенні знайдено жіночі прикраси, а також жіночі поховання в некрополі, якщо есеї практикували безшлюбність? Чи існував зв’язок між поселенням та печерами, де було сховано сувої? Чи існував скрипторій у поселенні взагалі (виявлене Р. де Во приладдя для письма не дає підстав стверджувати про організований перепис текстів)? Якщо Кумран був центром есейського релігійного життя, де було створено оригінальні писемні твори, чому було виявлено лише один авторський рукопис (тобто рукопис із виправленнями і закреслюваннями),

тоді як решта – копії? На ці та інші запитання есейська гіпотеза не дає відповідей. Тож яка є альтернатива?

Автор монографії розглядає як найбільш імовірну альтернативу есейській гіпотезі так звану *єрусалимську гіпотезу*, за якою кумранська “бібліотека” насправді була зібранням книг із Храму та, можливо, інших бібліотек Єрусалима, винесених звідти під час Юдейської війни (67–73 рр.). Цю гіпотезу було вперше висунуто німецьким ученим К. Ренгсторфом (1960–1963), а пізніше самостійно подібних висновків дійшов американський дослідник Н. Голб, який опублікував більше десяти статей і монографію на цю тему в 1980–1995 рр. Потім ця гіпотеза здобула значне число прихильників серед науковців і зараз є чи не найвагомим протиставленням есейській гіпотезі.

Щодо самого поселення, то археологічні відкриття свідчать, по-перше, що цей комплекс не був побудований як помешкання аскетів; по-друге, тут відбувалися запеклі бої в 68–70 рр. (зруйновані стіни, наконечники стріл, залишки згарища), а есеї, як це відомо з джерел, були мирними людьми. Звідси випливає висновок, що Кумран був, швидше за все, укріпленим поселенням, а не осередком есеїв-аскетів. За припущеннями Н. Голба, один зі шляхів згаданої Йосифом Флавієм утечі юдеїв з Єрусалима (той шлях, що прямував до фортеці Махерон) проходив саме через Кумран, і тут, перед переправою на протилежний берег Мертвого моря, втікачі сховали сувої в печерах. Деяка частина втікачів залишилася в Кумрані, де була знищена римлянами, а решта попрямували до Махерона, що на протилежному березі Мертвого моря.

Отже, монографія В. Черноіваненка є певною експозицією гіпотез, теорій і дискусійних питань історії та археології Кумрану й рукописів Мертвого моря. Варто зазначити, що книга не презентує якогось *нового відкриття чи гіпотези, зробленої самим автором*. Це, швидше, розлогий за обсягом опрацьованого матеріалу і водночас лаконічний за формою викладу опис проблематики дослідження. Поза сумнівами, попри відсутність евристичного характеру, вихід цієї праці є важливою подією як для наукової спільноти, так і для читача, що не є фахівцем у галузі стародавньої історії. Цінність цієї монографії полягає в тому, що вона дає змогу дослідникам різних галузей гуманітарних наук, дотичних до вищезгаданої тематики, увійти в проблематику кумранознавства, а відтак дати поштовх до нових досліджень і відкриттів.

Тематика текстів Мертвого моря торкається різних напрямків наукових досліджень – історії юдаїзму і раннього християнства, біблійної текстології, діахронічного вивчення давньоєврейської та арамейської мов, юдейської літератури доби Другого Храму. Як вже було зазначено, монографія В. Черноіваненка торкається, головним чином, історичної і джерелознавчої проблематики, тож було б добре, якби автор продовжив свою працю, дещо розширивши коло проблематики, включивши в нього філологічний аспект дослідження рукописів Мертвого моря. У такому разі монографія могла б перерости в першу україномовну працю, що репрезентувала б проблематику спадщини Кумрану різнобічно.

Також треба зауважити, що в монографії є Додаток, який містить переклади деяких кумранських текстів: уривки з Месіанського апокаліпсису (4Q521), Сувою блаженств (4Q525), Коментарю на Книгу Буття (4Q252), а також переклад Месіанського збірника (4Q175), Коментарю на Книгу Ісаї (4Q164), фрагменти “Чотирьох царств” (4Q552), “Нового Єрусалима” (4Q554, 5Q15) та Сектантської історії (4Q183). У цілому включення текстів є гарною ідеєю щодо структури книги, оскільки “оживляє” складність дискусії можливістю дотику до самих рукописів, тим більше що тексти подано з коротким вступом та поясненнями, що дозволяє читачеві зорієнтуватися в історичних реаліях. Проте варто було б автору під час підбору текстів для перекладу зробити це більш систематизовано, згрупувавши тексти за тематикою і дещо

розширивши їхній обсяг. Так, на мій погляд, до Сектантської історії можна було б додати й інші твори, що репрезентують релігійні рухи Юдеї того часу (наприклад, Статут громади (4QS), Дамаський документ (CD)); а до текстів, що відображають апокаліптичні уявлення, додати Коментар на Книгу Авакума (1QpHab), Мідраш Мелхіседека (11QMelch); можна було б також включити й хоча б невеликі фрагменти богослужбових (поетичних) текстів і текстів, що містять галахічні (що стосуються релігійного закону) дискусії, та інші. Звичайно, це дещо збільшило б обсяг книги, проте дало б читачеві ширше уявлення про зміст кумранської “бібліотеки” та її значення для відтворення релігійної картини I ст. н. е.

Монографія включає також невеликий глосарій, що пояснює 16 термінів і за обсягом охоплює неповних 4 сторінки. Також для зручності використання книги як довідник додано Індекс, що містить такі розділи: 1. Географічні місця; 2. Імена; 3. Давні джерела. Монографія ілюстрована фотографіями, зробленими автором, і картою. Список літератури складає 182 позиції і, звичайно, не є вичерпним, але включає найважливіші праці англійською, івритом, французькою, німецькою та російською мовами.

На завершення відзначу легкість стилю автора, прозорість мови та вдалу структурування книги. Вважаю справедливим рішення національного журі “Книжка року” про включення монографії В. Черноіваненка до числа десяти кращих історичних досліджень, які було опубліковано в Україні у 2014 р. Крім того, маю велике сподівання, що ця книга дасть поштовх новим україномовним працям із кумраністики.

Д. В. Цолін